

ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ НАРАТИВ

Владислав Верстюк

Революційна влада і суспільство: механізми взаємовпливу та взаємодії

Суспільство і влада в Російській імперії протягом кількох століть перебували в антагоністичних суперечностях. Спираючись на міць державних інституцій, бюрократію, самодержавство жорстко контролювало розвиток суспільства, і в той же час не допускало до створення постійнодіючого, бодай часткового, механізму впливу суспільства на владу. Російські царі розглядали себе помазанниками божими, а владу не як продукт суспільного договору, а як божу данність. Така архаїчна система влади гальмувала суспільний розвиток і вела країну до революційних потрясінь. Революційний рух став постійною складовою російського суспільного життя з другої половини XIX ст. А на початку наступного століття країна пережила дві революції. Одну вдалося владі вгамувати терором, а інша — поховала самодержавство.

Революції — це вірна ознака держав і суспільств, які не досягнули мистецтва саморегуляції, це крайній спосіб зняти стихійно, вибухоподібно через часткову чи повну руйнацію старого порядку нагромаджені суперечності та спроба створити нову модель влади, яка б дозволила гармонізувати суспільний розвиток, додала йому динаміки. Глибокі (соціальні) революції як правило пропонують не одну модель оновленої влади, а чередування різних, часто контрверсійних моделей. Вони ведуть не лише до оновлення інститутів влади, але й суттєво змінюють суспільство. Особливістю революцій є й те, що в їх ході історія наче починається з нуля, весь старий досвід, бюрократичний

державний апарат, законодавство, суспільні ієрархії, політична еліта, навіть культура не просто бувають поставлені під сумнів, а відкинуті геть як такі, що не витримали випробування часом, на зміну їм має прийти нова суспільна організація. Спочатку її форми лише вгадуються, тому початок революції завжди супроводжується завищеним порогом суспільних очікувань, ейфорією сподівань, які гаснуть в міру того як на зміну сталому порядку приходить хвиля деструктивної людської енергії. Становлення нових форм влади відбувається в драматичних колізіях, із застосуванням збройної сили, із громадянською війною в революційному суспільстві, яке нездатне до суголосних компромісних політичних рішень. Опанування суспільної енергії — це іспит для нових політичних систем, які пропонуються революцією. Як правило вгамувати розбурхане революцією суспільство одразу не вдається жодному політичному режимові. Початку революції відповідають слабкі системи влади, які, не маючи достатньої легітимності та сили, змушені опиратися на низові органи самоврядування, політичні партії, інші прояви народовладдя (з'їзди, громадські організації). В міру розвитку революції такі системи стають неефективними, нездатними швидко і кардинально міняти політичний курс. Їм на зміну приходять більш жорсткі політики, які не стільки шукають легітимності як опори на збройну силу. В революціях військові завжди беруть на себе тягар політики. Революційна енергія мас згасає поступово, частково в боротьбі з політичними режимами, частково в буденній боротьбі за виживання. Нарешті, революцію виграє найжорстокіша і найцинічніша влада, яка не зупиняється перед крайніми засобами зміцнення самої себе, насамперед масовим терором. Ця нова влада часом виявляється ще гіршою за стару дореволюційну, більш агресивною та авторитарною. Тому завершення революцій завжди супроводжується суспільним розчаруванням, депресією і апатією. Принаймні так виглядав перебіг подій, покликаних до життя після падіння самодержавства в Росії.

24 лютого в столиці імперії Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху, наступними днями до страйкарів

приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна дума стала у відкриту опозицію до уряду. 27 лютого самодержавство фактично впало. 2 березня цар підписав акт про зречення, а до влади прийшов новий уряд. Він назвав себе тимчасовим, оскільки не відчував достатньої легітимності свого становлення, а також не мав чіткої відповіді на питання про майбутню політичну систему Росії. «Нас вибрала російська революція /.../ Ми не збережемо цієї влади ні хвилини після того, як вільно обрані народом представники скажуть нам, що вони хочуть на наших місцях бачити інших людей, які більше заслуговують їх довіри»¹, — заявив один з найвпливовіших членів уряду П. Мілюков. З іншого боку, П. Мілюков експонував себе і членів новоствореного уряду як прихильників парламентської конституційної монархії. Він добре розумів, що подібні погляди поділяла далеко не вся Росія, тому в його промові була озвучена теза про необхідність скликання Всеросійських Установчих зборів, які, як демократично обране народне представництво, вирішать питання державного устрою. В першому офіційному зверненні Тимчасового уряду «До громадян Росії» 6 березня 1917 р. скликання Всеросійських Установчих зборів було визнано першим обов'язком уряду, до того ж це мало статись в найстисліші строки.

Падіння самодержавства викликало неймовірне суспільне піднесення. Революцію вітали всі і вся: старі і молодь, багаті і бідні, цивільні і військові, представники панівного етносу і пригноблених народів. Всі вони ентузіастично підтримали Тимчасовий уряд, який в свою чергу оголосив, що вважає «своїм священним і відповідальним обов'язком здійснити прагнення народні і вивести країну на світлий шлях вільного громадянського устрою»². Уряд обіцяв негайно, «ще до скликання Установчих зборів, забезпечити країну твердими нормами, які б захищали громадянську свободу

¹ Февральская революция 1917 года. Сб. документов и материалов / Сост., авт. предисл., примеч. и коммент. О.А. Шашкова. Отв. ред. А.Д. Степанский, В.И. Миллер. — М.: РГГУ, 1996. — С. 156.

² Там же. — С. 176.

і громадянську рівність, щоб надати всім громадянам вільно проявляти свої духовні сили в творчій роботі на благо батьківщини»³.

Тимчасовий уряд розпустив старі органи влади, ліквідував жандармерію та поліцію. До середини березня імперська державна машина, яка проіснувала понад двісті років, розтанула немов сніг під весняним сонцем. Пізніше в своїх спогадах член Тимчасового уряду П. Мілюков назвав ці кроки непродуманими і легковажними, які привели лише до того, що фактично на місцях влада фактично зникла, розчинившись серед новоутворених громадських організацій. Головним винуватцем такої ситуації П. Мілюков вважав голову уряду і міністра внутрішніх справ Г. Львова, який не зміг створити сильної влади⁴. Насправді проблема полягала не в особі очільника уряду, а в обставинах і спричиненою ними логікою розвитку революції.

Одночасно з Тимчасовим урядом у Петрограді створилася Рада робітничих депутатів, склад якої визначали представники лівих соціалістичних партій, насамперед меншовиків та есерів. Це була авторитетна революційна організація, яка мала великий вплив на робітниче та солдатське середовище Петрограда. Рада розташовувалась під одним дахом з Державною думою у Таврійському палаці, а в окремі райони столиці призначила своїх комісарів, були вони і у військах столичного гарнізону. В першій відозві Ради до населення було сказано, що стара влада повинна бути «остаточно ліквідованою і поступитись місцем народному правлінню», а також, що «народ повинен створити свою власну владну організацію»⁵. З цією метою відозва закликала населення об'єднатися навколо Ради. Таким чином вже з самого початку революції в Петрограді створилось два осередки нової влади: комітет Державної Думи і Рада. Не маючи достатньої легітимності, представники комітету почали 1 березня переговори з керівниками Ради про створення революційного уряду. Останні відмовились входити до складу уряду, вважаючи його, як і революцію, буржу-

³ Февральская революция 1917 года. Сб. документов и материалов. — С. 177.

⁴ *Мілюков П.Н.* Воспоминания. — М., 1991. — С. 474, 480.

⁵ Февральская революция 1917 года. — С. 82.

азними, але висунули кільканадцять умов своєї підтримки урядової діяльності. Ці умови: проведення політичної амністії, скликання Установчих зборів, запровадження громадянських свобод, ліквідація національних обмежень — були прийняті, після чого виконком Ради 2 березня опублікував нову відозву до населення, в якій говорилося, що демократія повинна підтримувати уряд тою мірою, якою він буде виконувати свої зобов'язання. Таким чином уряд отримав не абсолютну, а ситуативну підтримку революційної демократії, що завжди змушувало його прислухатись до революційної стихії, а в разі непопулярних рішень приводило до урядової кризи та зміни складу уряду. Фактично з перших днів революції в країні встановилося двовладдя. Ці обставини робили владу Тимчасового уряду надзвичайно слабкою.

Ліквідація старих органів влади супроводжувалась суспільною практикою відмежування від усього «старого». У фокус цієї практики потрапила насамперед царська сім'я Романових. В офіційних установах зняли царські портрети, в поминальних молитвах не згадувалося ім'я царя, натомість в продажу з'явилась велика кількість критичної і сатиричної літератури спрямованої проти сім'ї Романових, передусім царя, його дружини та дітей.

На території України органи царської адміністрації практично було ліквідовано 3–5 березня, від губернаторів та повітових справників владу перебрати, призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари. Ними стали голови губернських та повітових земських управ. В Києві губернським комісаром призначили М. Суковкіна, в Полтаві — С. Іваненка, в Чернігові — О. Бакуринського і т. д. Міністерство внутрішніх справ наказало своїм комісарам у повсякденній роботі спиратись як на дорадчі органи на «губернські, повітові, волосні, міські й селищні комітети утворені зі складу громадських організацій»⁶, тобто Ради об'єднаних громадських організацій, які почали активно творитись на місцях. 3 березня увечері в приміщенні Катеринослав-

⁶ *Гайда Ф.А.* Механизм власти Временного правительства (март — апрель 1917 г.) // *Отечественная история.* — 2001. — № 2. — С. 148.

ської губернської земської управи відбулася нарада представників громадських організацій, на яку прибув місцевий губернатор у супроводі начальника міського гарнізону, вони заявили про перехід на сторону нового уряду. Пізно вночі нарада обрала міський комітет громадських організацій, до якого увійшли і представники робітничих колективів⁷. Того ж дня в Полтаві на розширеному засіданні губернської земської управи та представників громадських організацій губернії та міста було створено громадський комітет із представників земства, міста, кооперації, професійних та інших організацій, а також по одному представнику від повітових громадських комітетів. Засідання визначило головними завданнями комітету підтримку громадського порядку, інформацію населення про хід революційних подій, продовольче постачання населення та армії, забезпечення роботи промислових підприємств⁸.

Подібні ради та комітети почали діяти в більшості українських міст, повітів та волостей. До їх складу входили представники міських дум, земств, біржових комітетів, кооперації, а також профспілок, солдатських комітетів, тощо.

Перемога революції відкрила широкі можливості для легалізації діяльності політичних партій. Першими про себе заявили загальноросійські партії, які вже в перші дні революції вийшли з підпілля і взялися за легальну роботу. Дещо згодом, за кілька тижнів поновили роботу і українські політичні партії. Передусім це були Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська радикально-демократична партія, Українська народна партія.

Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня утворюються ради робітничих і солдатських депутатів. Насамперед вони з'явилися у великих містах, губернських центрах. Всього до середини 1917 р. в Україні виникло понад 250 рад робітничих депутатів та майже 50 рад військових депутатів. Нові органи

⁷ Києвлянин. — 1917. — 6 марта.

⁸ Державний архів Полтавської області. — Ф. 772. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 38–38 зв.

влади та новостворені громадські організації розташовувались у старих адміністративних будівлях. І в цьому проглядалось щось символічне. У Києві в будинку ліквідованого жандармського управління осів штаб партії есерів, з'явилося кілька нових видавництв, в Маріїнському палаці, залишеному вдовою Олександра III, імператрицею Олександрою Федорівною оселилася Рада робітничих депутатів, а згодом Рада військових депутатів.

Характерною особливістю революційної політичної системи 1917 р. стала демократизація місцевого самоврядування: земств та міських дум, вибори в які в дореволюційний час мали жорстке цензове обмеження. Вже в березні 1917 р. почалась кооптація до них демократичного елемента, а влітку вперше в історії Росії на демократичній основі відбулися вибори до міських дум. Закон про міські вибори встановлював загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Вибори відбувались за пропорційною системою на основі партійних списків. За такою ж системою були організовані вибори до Всеросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р., а от земські вибори пройшли за мажоритарною системою. Виборчі кампанії показали, що ні влада, ні суспільство ще не були готові до життя за демократичними процедурами. Особливо невдалими були земські вибори, селяни ставились до них з великим упередженням. Кількість виборців, які скористались своїм правом голосу, була на рівні 15–20 %. Значно успішніше приживались форми прямої демократії: мітинги, демонстрації, з'їзди.

В березні в губернських і повітових центрах України пройшли масові мітинги та демонстрації, учасники яких вітали повалення самодержавства, перемогу демократичної революції. 16 березня у Києві був проведений «День свята революції» – масова маніфестація, в якій окремою колоною під жовто-блакитними прапорами взяли участь українські національні організації. В цей день на Думській площі відбувся демонтаж пам'ятника вбитому 1911 р. у Києві прем'єр-міністру Росії П. Столипіну⁹.

⁹ Киевская мысль. — 1917. — 18 марта.

Публічний простір міст зазнав різких змін, він швидко ідентифікувався з революцією в два способи, насамперед відбувся демонтаж колишньої імперської символіки, а паралельно здійснювалася революційна візуалізація. Червоний колір став домінуючою барвою революції. Він супроводжував не лише мітинги та демонстрації десятками стягів, але й породив моду на червоні банти, які носили як жінки, так і чоловіки, в моду стрімко увійшов червоний одяг. Поряд з червоним набрали популярності кольори національних прапорів, передусім синьо-жовтого. До змін зафарблення публічного простору треба додати його звукове оформлення. Як символ революції активно використовувався гімн Великої Французької революції — «Марсельеза». Без неї не обходилася жодна публічна акція. Поряд з російськими революційними піснями широкого вжитку набули «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт».

В передовиці газети «Киевлянин» 5 березня говорилось, про фактичну перемогу революції в Росії. В країні «не лише відсторонено старий уряд, але й змінено старий політичний лад». На чолі держави, писала газета, стала нова влада, а стара — загубила себе сама: «Стара влада і стара система управління показали стільки сліпоти, стільки нерозуміння сенсу подій і настроїв народу від самих верхів до низів його, що все, що відбувалося не могло сприйматися по-іншому, як таке, що межувало з безумством»¹⁰.

Демократизація суспільства, що відбулася під впливом революційних змін, не могла не позначитися на українському русі. Його потенційна енергія, накопичена в народній гушці протягом десятиліть, ще шукала виходу, а провідники української інтелігенції з ентузіазмом вітали революційні зміни. 3 березня в клубі «Родина» Товариства українських поступовців (ТУП) зібралося понад 100 представників київських і деяких провінційних українських організацій. Саме на цих зборах народилася ідея заснування Центральної Ради, якій судилося відіграти ключову роль у

¹⁰ Киевлянин. — 1917. — 5 марта.

розвитку революційних подій протягом 1917 р. 7 березня відбулися вибори керівного ядра Центральної Ради. Головою УЦР заочно обрали М. Грушевського, який добував заслання у Москві.

Створена на початку березня 1917 р. як київська міська громадська організація, УЦР вже через місяць спромоглася скликати і провести 6–8 квітня у Києві Всеукраїнський національний конгрес, на якому 900 делегатів від різноманітних українських політичних, громадських, культурно-освітніх та професійних організацій, а також представники від територіальних громад і об'єднань задекларували найважливіші національні та соціальні гасла. Насамперед конгрес визначив головним завданням українського революційного руху досягнення національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Російської держави. Прагнення втілити в життя гасло автономії стало визначальним лейтмотивом діяльності переобраної конгресом Центральної Ради. Досить стрімко, протягом кількох місяців, склад Центральної Ради збільшився до 798 мандатів, які потрапили до рук переважно солдат, селян і робітників. Центральна Рада стала джерелом нової морально-правової революційної влади. Це була прикметна ознака революційного часу, коли легітимність забезпечувалась не формальним законом, а моральним авторитетом, коли головною політичною фігурою ставали не окремі особи з високою політичною культурою та досвідом державної діяльності, а народна стихія, керована не так політичними принципами, як вибухом емоцій та колективним виявленням волі. Протягом весни–осені 1917 р. Україна пережила сотні різноманітних з'їздів, національних, партійних, військових, селянських, професійних, радянських.

Центральна Рада безумовно зазнала на собі сильного впливу національної стихії. Саме під тиском гострої резолюції Першого Всеукраїнського військового з'їзду (Київ, 5–8 травня 1917) — «...вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом

національно-територіальної автономії України»¹¹ — вона відрядила до Петрограда повноважну делегацію на чолі з В. Винниченком. Перед нею було поставлено досить помірковане завдання домовитися з урядом про оприлюднення ним свого позитивного ставлення до автономії України.

Національне питання стало одним із наріжних каменів, об які спіткнулися Тимчасовий уряд і практично вся російська революційна демократія. Вони не змогли відмовитись від принципу неподільності Росії, хоч вимога національно-територіальної автономії не ставила під сумнів єдність країни, вона лише виходила з необхідності її федералізації. Хто знає, якби Тимчасовий уряд наважився взяти на себе відповідальність весною 1917 р. за перетворення Росії на федеративну республіку з широкими повноваженнями регіонів, чи отримав би наступний розвиток революції більшовицьке забарвлення.

Наслідком невдалих переговорів у Петрограді став новий підйом українського руху. 28 травня 1917 р. у Києві відкрився Всеукраїнський селянський з'їзд, на який прибуло понад 2500 делегатів. У залі лунали вимоги автономії, критика Центральної Ради за її нерішучість та осуд урядової політики. На цій хвилі Центральна Рада 10 червня звернулася до українського народу з Першим Універсалом. Написана мовою метафор ця революційна декларація повідомляла, що перед «Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях»¹². Універсал закликав кожне село, волость, земську й міську управи до зміцнення організаційних зв'язків з УЦР та до розвитку національної свідомості народу з тим, щоб згодом узятися за опанування адміністративного апарату.

¹¹ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — С. 279.

¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С.105.

Універсал був зустрінутий із захопленням українцями та вороже Тимчасовим урядом й російською революційною демократією. Пішовши «шляхом dokonаних фактів», Центральна Рада 15 червня створила Генеральний секретаріат на чолі з В. Винниченком. Підтримка Універсалу українцями-вояками перетворила УЦР на політичну фігуру загальноросійського масштабу, протистояння з якою не обіцяло нічого втішного для Тимчасового уряду. Одноставність у підтримці Універсалу та згуртованість українців навколо УЦР досить швидко змусили російську революційну демократію і уряд переглянути свої позиції і шукати компроміс з українською стороною. Його досягнення було зафіксоване на початку липня 1917 р. II Універсалом.

Компроміс з урядом надав ознак правової легітимності владі Генерального секретаріату, але став причиною занепаду влади морально-публічної. Платформа II Універсалу змусила діячів УЦР сконцентрувати свою увагу на формальних, правових атрибутах влади, освоєнні її механізмів. Ця зміна була б цілком логічною й послідовною, якби завдання консолідації української нації, її прилучення до організованого політичного життя, завдання, якому присвятила свою попередню діяльність Центральна Рада, було виконане. Як показали майбутні події, саме брак достатньої консолідованості національних сил, їхня слабка організованість, низький рівень самосвідомості, наростання радикалізації мас стали причиною поразок Центральної Ради. До всього, київський компроміс, викликавши урядову кризу й шалений опір ліберально-консервативних російських сил, незабаром утратив свою первісну форму.

Дискусії в стінах Центральної Ради навколо спроб налагодити конструктивну працю з Тимчасовим урядом відібрали кілька місяців, протягом яких політичні настрої суспільства значно змінилися. І лише наприкінці вересня стало зрозумілим, що союз з урядом не має добрих перспектив. 29 вересня Генеральний секретаріат опублікував декларацію, в якій апелював до «волі народу», говорив, що його робота можлива лише в повному єднанні з революційно-демократичними силами, «...що лише

в довірі, співчутті та співробітництві з ними полягає весь успіх його діяльності»¹³. В декларації була виголошена ідея скликання Всеукраїнських Установчих Зборів. 13 жовтня Генеральний секретаріат у спеціальному меморандумі висловив негативне ставлення до урядової політики в Україні, вимагав круто змінити ситуацію, надати йому реальні важелі влади, пропонував програму виходу з кризи, а також застерігав, що «... край знаходиться на останнім щаблі повного розладу»¹⁴.

Генеральний секретаріат мав повну рацію, за літніми поразками на фронті, втратою Галичини та Риги в Росії почався процес загальної кризи революції. Йому передувала урядова криза початку липня, коли незгодні з урядовою позицією з українського питання уряд залишили міністри-кадети. З ними у відставку подався голова уряду князь Г. Львов. Новим очільником Тимчасового уряду став О. Керенський, йому ж було довірено скласти новий склад уряду, який отримав назву «уряду порятунку Батьківщини та Революції». На створення нового коаліційного (буржуазія і революційна демократія) складу уряду пішло понад два тижні. Його склад був оголошений в пресі 25 липня. В урядовій декларації, підписаній лише О. Керенським, говорилося, що уряд «черпає свої сили в переконанні, що він зустрине допомогу і підтримку в розумі всіх народів Росії»¹⁵, що він переконаний в тому, що перед обличчям ворога російські громадяни забудуть про суперечності, які їх роз'єднують. З метою посилення авторитету уряду та примирення лівих і правих політичних сил 14 серпня у Москві була скликана Державна нарада. Вона запам'яталась кількома блискучими промовами (О. Керенський, Л. Корнілов, І. Церетелі), але поставленої мети не досягла. Як згодом писав П. Мілюков, нарада «вочевидь показала те, що багато хто раніше лише відчував. Нарада показала, що країна поділяється на два табори, між якими не може бути примирення

¹³ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 327.

¹⁴ Там само. — С. 344.

¹⁵ *Мілюков П.Н.* История второй русской революции. — Минск, 2002. — С. 251.

і угоди по суті»¹⁶. Іншим важливим наслідком було й те, що влада (уряд) не зміг визначитись з яким з цих таборів йому йти далі. Вочевидь спробу уряду сидіти одразу на двох стільцях продемонстрував корнілівський заколот.

Невдала спроба корнілівського перевороту наприкінці серпня посилила кризу революції, влада стрімко втрачала залишки революційного авторитету, суспільство переповнювалось деструктивною енергією, яка раніше чи пізніше мала призвести до нового революційного вибуху. Радикалізація настроїв виявилася в посиленні впливу більшовицької партії в радах. У вересні петроградська Рада робітничих депутатів перейшла під керівництво більшовиків. Це була знакова подія.

Одним із перших публічно про кризу революції заговорив С. Єфремов. Наприкінці серпня він публікує в двох номерах газети «Нова Рада» велику статтю «Півроку», в якій використовує піврічний ювілей революції для того, щоб висловити гостре занепокоєння розвитком революційних подій. Він переконаний, що побудувати нову демократичну конструкцію держави в умовах війни неможливо, його заклик до уряду очевидний і зрозумілий лише «скінчивши війну негайно, можемо ще сподіватись і на врятування держави, хоч і з великим напруженням та труднощами»¹⁷. Півроку революції принесли величезний поступ в українській справі, пише публіцист, але загальний спад революції, який відбувся влітку, не міг не позначитись і на ній. С. Єфремов вважає, що український рух наприкінці червня пройшов точку свого zenіту, на якій не зміг втриматись із-за стихійного наростання в країні деструктивної суспільної енергії: безладдя, хаосу, анархічних виступів, погромів, тому головне завдання протистояти деструктивним явищам, щоб «хоч на місці вистояти»¹⁸.

Найяскравіші приклади суспільного паралічу демонструвала армія. Вона влітку вже перетворилася з воюючою у мітингу-

¹⁶ Миллюков П.Н. История второй русской революции. — С. 339.

¹⁷ Нова Рада. — 1917. — 27 серпня.

¹⁸ Там само. — 29 серпня.

ючу. Навіть відновлення смертної кари на фронті та запровадження воєнно-польових судів не могли нічого змінити. Озброєні солдати домагались від судів виправдальних постанов, а в противних випадках влаштовували розправи над судами. Нормою стало зміщення солдатами своїх командирів, нерідкими були вбивства офіцерів, які намагались вмовити солдат виконувати військовий обов'язок.

Після провалу корнілівського виступу почався процес повного розпаду російської армії. До непослуху і відмови виконання наказів додався погромницький рух. Хвиля солдатського беззаконня та сваволі накрила практично всю Україну, її амплітуда наростала по мірі наближення до фронту. 4 жовтня 1917 р. газета «Нова Рада» в передовій статті подала жахливу і вражаючу картину зростання розрухи в Україні: «Звідусіль, а найбільше з правого боку Дніпра, губерній Подільської, Волинської й Київської йдуть до Генерального секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, йдуть грабунки, нищення громадського добра і різанина /.../ Чинять бешкети, грабунки й насильства не тільки дезертирські загони, але й регулярне військо, що стоїть на Україні або проходить на фронт чи одходить в резерви в тил. Поле, хата, будинок, збіжжя та всяке господарське добро, навіть життя людське нищиться й плюндрується через брак представників влади з усею силою авторитету й оружної допомоги. Край стає жертвою лиха, тяжкого, страшнішого од війни й пошесті».

Безумовно не варто пояснювати втрату армією боєздатності лише падінням формальної дисципліни, втягуванням лівими силами, насамперед більшовиками, солдатських мас в боротьбу за владу, розбурханими нездоровими інстинктами та пристрастями. Все це мало місце, але були й причини іншого порядку. Тимчасовий уряд виявився нездатним кардинально вирішити проблеми країни і армії. В останній не вистачало ні зброї, ні амуніції, ні продовольства. Уряд не зміг вирішити аграрне питання, яке хвилювало мільйони солдат. Відтермінування його до Установчих зборів лише посилювало політизованість армійсько-

го життя, як і невирішеність питання про завершення війни. Необхідність припинення війни стала найголовнішим імперативом, з яким солдатське середовище зверталось до уряду, до політичних сил країни. 9 вересня Всеукраїнська рада військових депутатів, виробляючи наказ своїм представникам на Демократичну нараду у Петрограді, зажадала від них домагатись створення нового соціалістичного складу уряду, припинення світової війни, проведення соціальних та національних реформ, які згодом будуть затверджені Установчими зборами¹⁹. Проведення Демократичної наради у Петрограді 14–22 вересня було останньою відчайдушною спробою об'єднати конструктивні сили країни і зупинити її стрімке сповзання в хаос. Ідея наради полягала в тому, щоб замість коаліційного уряду створити однорідний демократичний. Однак реалізувати цю ідею не вдалося із-за суперечностей, які завели нараду в глухий кут. Створена з учасників наради Рада республіки (передпарламент) була мертворожденою дитиною. Вона мала лише дорадчі функції і виявила повну нездатність приймати рішення по важливих питаннях.

Криза революції позначилась на швидкій і масовій зміні політичних настроїв і очікувань, а також поведінці широких народних мас. Селяни, які ще влітку сподівались на урядові ініціативи у проведенні аграрної реформи, з кінця літа — початку осені перейшли до відкритого і несанкціонованого владою захоплення поміщицької землі, аграрний рух набрав форм погромного характеру. Криза була передвісником падіння Тимчасового уряду. Його не довелося довго чекати.

Жовтневий більшовицький переворот у Петрограді поставив питання про владу в Україні. УЦР не висловила співчуття Тимчасовому урядові, але й не підтримала більшовиків. 27 жовтня було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на необхідності переходу влади в Україні «до рук революційної демократії», а не до рад робітничих і солдатських депутатів²⁰.

¹⁹ Український національно-визвольний рух. — С. 757.

²⁰ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 363.

Можна сказати, що на початку листопада в Україні не виявилося політичної альтернативи Центральній Раді. Завдяки зусиллям УЦР Київ перетворився на важливий політичний центр, навколо якого гуртувалися як українські політичні сили, так і організації російських і єврейських революційно-демократичних партій.

Повалення Тимчасового уряду дало новий поштовх до політичної дезінтеграції Росії, спричинивши утворення на її теренах регіональних урядів і проголошення автономних державних утворень. 7 листопада УЦР проголосила III Універсалом створення Української Народної Республіки, пов'язаної федеративними зв'язками з Російською державою. Як територія УНР визнавалися «...землі, заселені у більшості українцями»²¹, тобто ті 9 губерній, на які дещо раніше було поширено владу Генерального секретаріату. Третій Універсал відкинув стару унітарну конструкцію державного устрою Росії, Генеральний секретаріат перестав бути проміжною ланкою у вертикалі Центральна Рада взяла на себе функції законодавчої влади.

Проголошення III Універсалу знаменувало відродження української державності, ліквідованої у XVIII ст. Це відкривало новий етап діяльності УЦР — етап державно-національного будівництва. За переконаннями діячів Центральної Ради, в Україні мала бути збудована демократична держава, сувереном якої виступав народ і яка б забезпечила інтереси людей праці.

З цього погляду показовою була соціально-економічна частина III Універсалу, в якій декларувалися націоналізація землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, поширення місцевого самоврядування, забезпечення свобод слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, недоторканність особи та її помешкання, скасування, смертної кари, проголошення амністії у політичних справах, рівність мов, забезпечення національно-персональної автономії для росіян, євреїв і поляків. Універсал визначив

²¹ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 400.

27 грудня 1917 р. днем виборів до Всеукраїнських Установчих зборів, а 9 січня 1918 р. — днем їх відкриття.

З перших днів проголошення Української Народної Республіки Центральна Рада намагалася забезпечити законодавчі підвалини державного будівництва. Одним із перших — 10 листопада — був затверджений принцип побудови судової системи, наступного дня — закон про вибори до Установчих зборів. Правом голосу наділялись усі дорослі громадяни УНР, окрім кримінальних злочинців та дезертирів. Найповніше демократичні підвалини УНР були розписані у проекті Конституції УНР, розробка якого завершилася на початку грудня 1917 р. За конституційним проектом, УНР була складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне право на її території належало українському народові й здійснювалося через Всенародні українські збори — вищий державний законодавчий орган. Ці збори призначали вищу виконавчу владу — Кабінет міністрів. Третю судову гілку влади УНР мав очолювати Генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та судами земель України. Територія України оголошувалася неподільною, складалася вона із земель, яким надавалось право самоврядування. Громадянам України гарантувалися широкі політичні права й свободи.

Звернемо увагу на федеративні принципи, яких дотримувалися керівники УНР. На наш погляд, вони не лише базувалися на ідейних переконаннях М. Грушевського та В. Винниченка, а й мали в ситуації кінця 1917 р. певний прагматичний підтекст. Останній полягав у тому, що федеративний принцип давав шанс на об'єднання зусиль національних окраїн Росії та її революційної демократії в боротьбі з більшовизмом, конфлікт із яким був неминучим. Після проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів більшовики, які отримали підтримку лише 22,5 % виборців, що взяли участь у голосуванні, виглядали узурпаторами влади. Фактично вибори можна було трактувати як вотум недовіри більшовицькій владі і вірити в можливість створення народно-демократичної (однорідносоціалістичної) влади есерівського гатунку без крайнього лівого екстремізму. Однак

більшовики поступатись владою не збирались, вони зброєю розігнали Всеросійські Установчі збори.

Українсько-більшовицьке протистояння, що окреслилося в кінці листопада 1917 р., а через місяць переросло у відкритий збройний конфлікт, внесло значні корективи в стратегію державного будівництва УНР.

Повалення Тимчасового уряду, прихід до влади більшовиків означав не що інше як подальшу радикалізацію революційних настроїв, акумуляцію соціальної агресії, деморалізацію моральної і правової свідомості мас. Епіцентром таких настроїв і тенденцій був Петроград з його збільшовизованим гарнізоном, за ним йшов фронт: розклад старої російської армії, вихід із світової війни шляхом братання з ворогом, запровадженого більшовиками, остаточно підірвали підвалини, на яких трималося суспільство. Червоногвардійська атака на капітал, розгром поміщицьких маєтків селянами, масове залишення фронту солдатами знаменували ланцюгову руйнівну реакцію у всіх сферах державного, політичного, економічного та соціального життя. Після розгрому більшовиками Всеросійських Установчих зборів суспільство втратило останню можливість мирного врегулювання проблеми влади.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засуджувала деструктивну руйнівницьку політику більшовиків. У заяві Генерального секретаріату від 30 листопада 1917 р. їх було названо безвідповідальними людьми, «...які розуміють революцію як ламання всякого організованого життя»²². Проте знайти опору в масах для протистояння більшовизму ставало дедалі важче. УЦР прагнула припинення війни правовими методами, а солдати, в тому числі й із так званих «українізованих» частин, чекали першого-ліпшого сигналу для залишення фронту. УЦР готувала земельну реформу, а селяни підбурені ленінським декретом «Про землю» ділили її самочинно, не чекаючи нового аграрного законодавства.

Для остаточного відсепарування від більшовицької Росії УЦР 11 січня 1918 р. проголосила IV Універсалом повну само-

²² Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 488.

стійність УЦР. М. Грушевський пояснив мотив цього рішення двома причинами: «...дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну»²³. Під «змахами» Грушевський розумів війну, яку повів проти УНР більшовицький уряд з грудня 1917 р.

Проголосивши Україну незалежною суверенною державою, IV Універсал засвідчив значні зрушення в ідеології Центральної Ради. Вона нарешті відкинула ідеї автономії та федералізму, які не виявили на російському ґрунті достатньої продуктивності. Не можна не побачити, що ця суттєва зміна ідеологічних векторів й одночасно кульмінаційна мить українського державотворення доби революції відбулися не в часи піднесення, а на хвилі спаду українського національного руху. Характеризуючи стан тогочасного українського суспільства, М. Грушевський змушений був констатувати: «Більшовицька агітація не минула без сліду. У війську і в тилу розграбовували і розкрадали військово майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбиваючи часом і те, що стрічалося в дорозі (...) Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більш масовий характер. Гинуло багатство краю, підтиналися його продуктивні сили»²⁴.

22 січня війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця придушили більшовицький заколот у Києві, однак ця окремо взята перемога не змінила стратегічної ситуації. Наступ більшовиків тривав. 25 січня члени УЦР та Ради народних міністрів залишили Київ. Врятувати УЦР від остаточного більшовицького розгрому, на думку М. Грушевського, могла лише іноземна військова допомога. Ця обставина стала спонукальним мотивом підписання 27 січня (9 лютого за н. ст.) 1918 р. у Бресті делегацією УНР мирного договору з країнами Четвертого союзу та звернення до них по військову допомогу.

²³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 101.

²⁴ Цит. за: Історія України: нове бачення / Під ред. В.А. Смолія. — К: Альтернатива, 2000. — С. 225.

Протягом весни 1918 р. зусилля УЦР та Ради народних міністрів були спрямовані на опанування ситуації, що склалася в Україні, налагодження адміністративного державного апарату та поновлення ліводемократичного курсу внутрішньої політики. В усіх ділянках державного життя уряд УНР не міг похвалитися помітними успіхами. У суспільстві зріло невдоволення урядовою діяльністю, а присутність 450-тисячного іноземного війська сприймалось холодно й насторожено. Німецьке та австро-угорське командування досить швидко зрозуміло слабкість Центральної Ради та безперспективність для себе співробітництва з нею. У Берлін повідомляли: «Надія на те, до уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє зорганізувати міцну владу, досить сумнівна»²⁵. В квітні 1918 р. німецьке командування почало пошук альтернатив Центральній Раді, а згодом і підготовку «державного перевороту». Доба Центральної Ради завершилась. Вона продемонструвала як сильні, так і слабкі сторони Української революції. До перших слід віднести, за визначенням В. Винниченка, відродження нації, пробудження потужного національно-визвольного руху, який привів до проголошення Української Народної Республіки. До слабких – відсутність в українській еліті достатнього політичного та державного досвіду, трактування держави не як самодостатньої мети, засобу для здійснення соціально-економічних реформ. Розв'язання більшовицько-української війни виявило як слабкість українських державних інститутів, так і неготовність до захисту завойованих здобутків широких народних мас, яким бракувало розвиненої національної та політичної свідомості, розуміння необхідності творення власної державності, гармонії в поєднанні власних, колективних і національних інтересів. До того ж суспільство було фізично і психологічно надломлене світовою війною.

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот. Центральна Рада була замінена гетьманським режимом П. Ско-

²⁵ Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. — К.: Вид-во «Заповіт», 1997. — С. 249

ропадського. У датованій тим же числом гетьманській «Грамоті» йшлося про неспроможність попереднього уряду до державного будівництва, про бажання трудових мас за обставин, що загрожували національною катастрофою, мати державну владу, здатну «забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці». У зв'язку з цим Центральна Рада і всі земельні комітети розпускалися, міністри УНР і їх заступники звільнялись з роботи. УНР перейменовувалась в Українську Державу, її державно-політичний устрій мав невдовзі вирішити український Сойм, який так і не зібрався. А до того часу вся верховна влада в країні як законодавча, так і виконавча зосереджувалась в руках гетьмана. Його повноваження були розписані у «Законі про тимчасовий державний устрій України», оприлюднений разом з «Грамотою». Гетьман призначав отамана (голову) Ради міністрів, затверджував і скасовував склад уряду, ніс представницькі функції у зовнішньополітичних справах, був верховним головнокомандуючим, мав право оголошувати амністію, а також воєнний чи особливий стан. При гетьмані була створена спеціальна адміністрація — Головна квартира гетьмана, керівництво якою здійснював спеціальний штаб²⁶. Усе це свідчило, що в Україні на зміну парламентській республіці з демократичною формою влади прийшов авторитарний консервативний режим, який підтримали великі землевласники, представники великого і середнього бізнесу. Соціальна база гетьманату була порівняно вузькою, склад уряду — переважно кадетський.

Очолив уряд багаторічний голова Полтавського губерньського земства, великий землевласник Ф. Лизогуб. Структурно уряд не зазнав великих змін. Були ліквідовані міністерства у справах національних меншин та пошт і телеграфів, а також утворені нові — охорони здоров'я та віросповідань. До новацій гетьманської системи управління треба віднести створення Державної варти, яка, будучи лише департаментом міністерства внутрішніх

²⁶ *Пиріг Р.Я.* Українська Гетьманська Держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — С. 96.

справ, мала широкі повноваження. Державна варта фактично виконувала роль дореволюційних поліції та жандармерії, здійснювала охорону громадського порядку, відповідала за організацію місцевих органів влади та контроль за ними, збирала інформацію про політичні настрої населення та діяльність політичних партій, профспілок, займалась придушенням страйків, ліквідацією повстансько-партизанських загонів.

Судова влада зазнала суттєвої реорганізації. Судовий устрій УНР був ліквідований повністю, натомість створений Державний сенат, робота якого регламентувалась дореволюційними законами та підзаконними актами. Сенат виконував роль вищого судового органу, а на місцях діяли судові палати. Окремо працював військовий суд.

Влада на місцях належала губернським та повітовим старостам. На ці посади були призначені переважно або військові, або чиновники дореволюційного часу, які не мали до революції жодних сентиментів.

Перехід влади до рук гетьмана і сформованої ним системи влади по своїй суті був спробою покласти край радикальним настроям, загасити полум'я революції, силою державної влади та поміркованих реформ спрямувати суспільне життя в річище правових норм переважно старого дореволюційного життя, відновити право приватної власності. В гетьманській грамоті декларувалось бажання відстоювати інтереси всіх соціальних верст. Проте реальне життя дуже швидко внесло в ці благі наміри суттєві корективи. Консервативна ідея, покладена в основу нового режиму, спрацювала при поваленні УЦР, але для консолідації суспільства виявилась ще менш придатною, ніж ідея демократична. Як свідчать сучасні історіографічні дослідження практика нового режиму вилилася в масштабну соціально-політичну реставрацію. «В галузі економічної політики повернення до примату права приватної власності, наміри здійснення ліберальних реформ інспірували соціальний реванш поміщиків щодо селян. Втягнення у цей процес на боці землевласників владних структур і окупаційних військ налаштувало проти Гетьма-

нату наймасовішу соціальну верству — малоземельне та безземельне селянство. Невдачі проведення аграрної реформи не дозволили сформувати потужний середній хліборобський клас — сподівану опору Гетьманату.

У суспільній сфері задеклароване наведення ладу і спокою, соціальне партнерство усіх класів фактично вилилося в обмеження демократичних свобод, ліквідацію інститутів місцевого самоврядування, посилення репресивних функцій держави. Уряд пішов на свідомі преференції для правого сегмента політичних сил, водночас вдавшись до заборони селянських, робітничих, професійних з'їздів»²⁷.

Можливо при більш сприятливих умовах модель гетьманської влади, сперта насамперед на присутність іноземного військового контингенту, що виконував роль стабілізуючої сили, могла б прижитися і укорінитися в український ґрунт. Принаймні в глибинах української історії вона мала віддалені аналоги. Але на шляху такого вкорінення стали дві тісно пов'язані між собою перепони. Насамперед Німеччина й Австро-Угорщина програли світову війну, і на їх територіях спалахнули власні революції. Їх війська в Україні швидко революціонізувалися і вже не могли, і не хотіли виконувати стабілізаційну роль. По-друге, суспільний революційний потенціал, лише притлумлений гетьманським режимом, не згас, а з кінця літа 1918 р. розгорівся з новою силою і восени вибухнув антигетьманським повстанням. Розходження ідейних орієнтацій гетьманської влади та більшості суспільства були настільки очевидними, що в очах широких народних верст гетьман і його адміністрація не мали жодної легітимності. Консервативна політика, яка сприймалась більшістю як реставрація дореволюційних порядків, була цілком неприйнятною для селян, робітників, інтелігенції, які керувались можливо не стільки партійними програмами, скільки ідеями соціальної справедливості, відторгненням старого ладу, бажаннями жити в новому суспільстві. В опозиції до гетьмана

²⁷ *Пиріг Р.Я.* Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 322.

знаходились практично всі українські політичні партії, які свого часу склали основу Центральної Ради. Влітку 1918 р. вони об'єдналися в опозиційний до гетьмана Національний союз. Саме з надр Національного союзу вночі 13 листопада вийшла Директорія, яка очолила антигетьманське повстання. До її складу увійшли добре знані з часів Центральної Ради В. Винниченко (голова) та С. Петлюра (головний отаман) та менш відомі широкому загалу П. Андрієвський, А. Макаренко та Ф. Швець.

Позбувшись підтримки німецьких та австрійських військ гетьманський режим нічого не зміг протиставити повстанцям. Повстання перемогло. 18 грудня Директорія з урочистостями прибула до Києва.

Падіння гетьманського режиму, відновлення Директорією Української Народної Республіки знаменувало поворот до влади політиків ліводемократичного спрямування. 26 грудня новостворений уряд УНР очолив український соціал-демократ В. Чехівський, а міністри були репрезентантами УСДРП, УПСР, УПСФ та УПСС. Попри те, що всі зазначені партії тяжіли до соціалізму, досить швидко з'ясувалося, що їхні візії майбутнього політичного устрою УНР відчутно різняться. Спроби узгодити їх через так званий «трудовий принцип», який мав поєднати кращі риси радянської та парламентської систем, успіхом не увінчалися. Ідея розколу панувала не лише між партіями, які входили до Українського національного союзу, а й у середовищі окремих партій. Ще 1918 р. на ліву та праву частини розкололась УПСР, а в січні 1919в УСДРП утворилася фракція незалежних соціал-демократів. Були дві обставини, які прямо впливали на позиції політиків та до краю загострювали ситуацію в Україні Перша була пов'язана з розгортанням в Одесі, Херсоні та Миколаєві військового десанту Антанти, а друга — з новою ескалацією неоголошеної більшовицькою Росією війни проти УНР, захопленням червоними Харкова та наступом на Лівобережжя.

За таких умов провідні політичні сили УНР мали вирішити, з ким їм бути далі: із західною демократією проти більшовиків,

чи з більшовиками — проти Антанти. Вистояти власними силами проти обох цих потуг не уявлялося можливим. Парламентарна західна демократична система, побудована на політичних свободах, рівності громадянських прав, низовому самоуправлінню імпонувала українській інтелігенції, яка вбачала в ній свою політичну мету, але така система погано узгоджувалася з політично нерозвиненою більшістю населення, одна частина якого жила поза політикою, керуючись стратегією виживання, а інша під впливом популістських гасел схилилась до радянських форм влади. Пошуки орієнтації розкололи українську політичну еліту на кілька таборів.

Червона агресія зміцнила позицію прихильників союзу з Антантою та антибільшовицькі настрої в Директорії. 16 січня вона оголосила стан війни з Радянською Росією. 23 січня в Києві відкрився Трудовий конгрес, на якому гаряче обговорювалися основи політичного устрою УНР. Основний підсумковий документ Конгресу — «Закон про форму влади на Україні» — віддавав перевагу демократичному ладу над пролетарською диктатурою й зобов'язував уряд УНР підготувати закон про вибори всенародного парламенту. Воднораз цей закон усю повноту влади зосередив у руках Директорії, яка мала «бути верховною владою і видавати закони, необхідні для оборони Республіки»²⁸. Важливим епізодом в роботі Трудового конгресу було схвалення Акту Злуки про об'єднання в одну державу східних і західних українських земель. Це була подія історичного значення. Ідея возз'єднання розділених кордонами двох імперій гілок одного народу була задекларована ще 1848 р. Відтоді вона стала складовою частиною української національної ідеї та ідейно-теоретичною підвалиною національно-визвольного руху. Після проголошення у жовтні 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки одразу ж на порядок денний було поставлено питання об'єднання. Згідно з Актом Злуки ЗУНР входила до складу

²⁸ Мазена І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Частина перша: Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія. — 2-е вид. — Б.м., 1950. — С. 95.

УНР як Західна Область УНР (ЗОУНР), зберігаючи свої державні інститути, насамперед Національну раду та Державний секретаріат. Від об'єднання обидві сторони чекали більшого, ніж реально отримали. На думку М. Шаповала, злука була «більше теоретично-юридичною, ніж фактичною»²⁹.

Проголосивши курс на побудову парламентської республіки, керівництво УНР розраховувало в такий спосіб знайти підтримку у представників Антанти, але біда полягала в тому, що остання розглядала Україну тільки як південь Росії та виходила з принципу відновлення небільшовицької єдиної та неподільної Росії. Директорія також лякала Антанту своєю соціалістичною лівизною, яка їй бачилась як національний варіант більшовизму. Контакти між українськими та французькими представниками не мали особливого успіху, але українці не втрачали надії.

Нестримний наступ червоних військ змусив Директорію на початку лютого залишити Київ та перебратись до Вінниці. 9 лютого ЦК УСДРП відкликав із уряду й Директорії своїх представників. Скориставшись цим рішенням, голова Директорії В. Винниченко подав у відставку. Принципово інакше повівся С. Петлюра: він оголосив про вихід з УСДРП й неможливість для себе ухилитися від виконання державних обов'язків.

13 лютого Директорія призначила новий склад Ради народних міністрів. Її очолив безпартійний на той час С. Остапенко. До складу уряду ввійшли представники трьох партій — соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників та народних республіканців, які орієнтувалися на демократичні засади та держави Антанти.

Дві провідні соціалістичні українські партії (УСДРП та УПСР) добровільно відмовилися від влади. Здавалося, що в такий спосіб будуть зняті перепони, які стояли на шляху до порозуміння з Антантою. Але досить швидко виявилось, що це не був вихід із становища. На Україні швидко й стихійно ширилися

²⁹ Шаповал М. Велика революція: 3 нагоди 10-ліття революції на Україні. — Прага, 1928. — С. 127.

прорадянські настрої, пов'язані з ліквідацією приватної власності на землю, тотальним зрівняльним поділом. Під впливом цих настроїв опинилася й армія УНР.

21 березня у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, відрізаного від решти армій УНР внаслідок захоплення радянськими військами Жмеринки, створило Революційний комітет (отамани Волох, Загородський, Колодій), який оголосив про перехід на радянську платформу. 22 березня в Кам'янці-Подільському під головуванням В. Чехівського з представників УСДРП та УПСР (ц. теч.) утворився Комітет охорони республіки, який так сформулював свою програму: «1) охорона порядку і спокою; 2) переговори з Директорією про негайне припинення переговорів з французьким командуванням в Одесі й розгортання переговорів з радянським урядом України»³⁰. А коли війська Антанти під тиском Червоної армії змушені були залишити спочатку Херсон і Миколаїв, а на початку квітня й Одесу, стратегічна помилка орієнтації на Антанту стала очевидною. «...Саме в ту добу загальна анархія і хаос на українському фронті дійшли до найвищого щабля, — свідчив І. Мазепа, — за уряду Остапенка не було ні влади, ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавались на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого в Галичину, і цим вносили ще більшу дезорієнтацію як на фронті, так і в запіллі»³¹.

9 квітня в Рівному члени Директорії С. Петлюра та А. Макаренко санкціонували створення нового соціалістичного складу уряду УНР, який очолив Б. Мартос. Призначення нового уряду свідчило про крах проантантівської орієнтації, яка не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки, більше того, призвела до значних соціальних ускладнень, ізолювала провід УНР від

³⁰ Політична історія України. XX століття. У шести томах. — Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). — К., 2003. — С. 339.

³¹ Мазепа І. Цит. праця. — Ч. I. — С. 107.

народних мас, дозволила більшовикам захопити владу над переважною частиною України. Реорганізація уряду стала відчайдушною спробою вибратися з політичної пастки, в яку потрапила Директорія.

12 квітня уряд Б. Мартоса оголосив свою програмову декларацію. В ній він закликав до об'єднання всі політичні та соціальні сили народу. Кабінет Б.Мартоса урочисто оголошував, що «не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили з якої б то не було держави»³². Оголошуючи орієнтацію на власні сили, уряд обіцяв звернути особливу увагу на забезпечення армії та сімей військовослужбовців, оголошував себе прихильником зміцнення демократичного ладу, в системі якого віднайшов місце робітничо-селянським трудовим радам.

У декларації не містилося жодного слова про можливість ведення переговорів з радянським урядом України. Селянські повстанські виступи, що охопили Україну, і були спрямовані проти політики більшовиків, вселяли надію в уряд Б. Мартоса. Саме на союз із повстанцями та політичними силами, які очолювали цей рух (українські ліві есери й соціал-демократи незалежники), уряд робив ставку, проголошуючи курс на власні сили. Однак і цього разу декларації розійшлися з реаліями життя. Українським політикам так і не вдалося об'єднати національні сили в єдиний фронт. Насамперед не було єдності в самій Директорії. 5 травня уряд Б. Мартоса змушений був залишити Рівне й евакуюватися до Радивилова; туди ж із Здолбунова переїхали члени Директорії С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко. 9 травня три названі члени Директорії обрали С. Петлюру її головою, а 13 травня на нараді з урядом П. Андрієвського було виключено зі складу Директорії.

У травні військово-стратегічне становище УНР стало ще гіршим. Армія УНР опинилася під обопільними ударами червоних та польських військ. Втрата Луцька, захопленого польською армією генерала Галлера, позбавила Директорію власної терито-

³² Мазена І. Цит. праця. — Ч. III. — С. 177–181.

рії — з рештками державних установ та армії вона змушена була перейти на територію Західної області Української Народної Республіки (ЗОУНР). Об'єднання двох частин України в одну державу мало величезний історичний сенс, але в конкретних умовах 1919 р. додало проблем урядам і УНР, і ЗУНР. їм було надзвичайно важко узгодити свої інтереси та дії. Останні дні травня стали критичними для Директорії та уряду Б. Мартоса: поляки захопили Тернопіль, більшовики — Волочиськ. Передові загони обох армій розділяла смуга завширшки 10–20 км, на ній перебувала армія УНР.

1919 рік був часом найвищого напруження боротьби за владу в Україні між різними політичними угрупованнями. Лінії фронтів стрімко переміщались то в одну, то в іншу сторону, бойові дії велись як правило вздовж залізниць, а більшість території перебувала чи то в стані перманентної зміни влади, чи безвладдя. Останнє сприяло поширенню повстанських загонів, які виконували функції місцевої влади і самоохорони. Окремі повстанські загони контролювали територію кількох суміжних волостей або окремого повіту, за межі якої виходили лише за екстраординарних обставин на короткий час, маневруючи під натиском сильнішого ворога, і як тільки небезпека зникала, одразу ж поверталися назад. Отамани як правило здійснювали і виконавчу, і законодавчу, і судову владу на власній території. Більшість отаманів Правобережної України, значна частина Полтавщини та Чернігівщини сповідували уенерівську ідеологію, визнавали зверхність Головного отамана С. Петлюри. Влітку 1919 р. на переговори з Директорією до Кам'янець-Подільського приїздив один з найавторитетніших повстанських отаманів Д. Терпило, широко відомий як отаман Зелений. Однак організувати якісну, масштабну взаємодію з повстанцями армії УНР не вдалося.

Практично безвихідне становище змусило С. Петлюру вступити у переговори з поляками про перемир'я та спільні дії проти більшовиків. Укладене перемир'я дало змогу армії УНР силами 15 тис. бійців вибити на початку червня червоні війська

з Кам'янця-Подільського та південно-західного Поділля. Так був створений плацдарм для літнього наступу об'єднаних українських армій. Він став можливим після того, як під тиском поляків Українська галицька армія (УГА) змушена була перейти Збруч і приєднатися до армії УНР. До Кам'янця-Подільського переїхали й державні служби ЗОУНР. Ця обставина активізувала праві українські політичні сили. 15 липня вони оголосили про утворення Українського національно-державного союзу. На початку серпня Союз подав голові директорії С. Петлюрі програмну «записку», в якій різко критикував соціалістичний курс уряду Б. Мартоса. В умовах кінця літа 1919 р. уряд УНР перебував у вкрай скрутних умовах і був мало на що здатний. С. Петлюра став схилитися до необхідності зміни урядового курсу й поповнення уряду правими елементами. 12 серпня була оголошена нова урядова декларація, після чого Б. Мартос пішов у відставку. 27 серпня було сформовано новий склад кабінету міністрів, який очолив І. Мазепа. Вибір І. Мазепа на посаду голови уряду не був випадковим. Він був не лише прихильником правих соціал-демократичних поглядів, але й добрим організатором, людиною сильної волі, яка здатна була дати новий позитивний імпульс роботі уряду.

Для оперативного керівництва об'єднаними збройними силами 11 серпня було створено штаб Головного отамана, який очолив генерал М. Юнаків. Загальне число бійців обох армій перевищувало 80 тис, з них 45 тис. припадало на УГА.

Наступ на більшовиків після об'єднання армій був успішним. Ще в липні Червона армія, яка одночасно вела бої і з армією генерала Денікіна, змушена була залишити Проскурів, Нову Ушицю, Вапнярку. На початку серпня українські частини взяли Жмеринку та Вінницю.

Після створення штабу Головного отамана постало завдання спільного походу українських армій проти більшовиків. Спочатку похід розвивався вдало, й українські війська навіть на кілька годин захопили Київ, який потім без бою віддали денікінським частинам. Згодом між командуванням армії УНР і УГА

виникли принципові стратегічні розходження. Армія УНР вступила у боротьбу з білогвардійцями, тоді як командування УГА підписало з ними угоду про перемир'я. В середині листопада уряд ЗОУНР на чолі з Є. Петрушевичем залишив Україну й виїхав до Відня.

Армія та державний провід УНР наприкінці листопада опинилися в районі Чорторії на Волині затиснутими з трьох боків червоними, білими та поляками. Порятунком із «трикутника смерті» для армії знайшли в партизанському поході по тилах білих і червоних. Пізніше він дістав назву Першого зимового походу.

Голова Директорії С. Петлюра виїхав до Варшави, де українська дипломатична місія на чолі з А. Лівіцьким вела переговори з поляками. Річ Посполита була чи не єдиною країною, в інтересах якої лежало збереження УНР. Ю. Пілсудський надзвичайно добре усвідомлював небезпеку для Польщі відновлення єдиної та неподільної Росії незалежно від того, буде вона білою чи червоною. Тому в його плани входило підтримати УНР, а також утворити федеративний союз із Литвою та Білорусією.

Це давало певну перспективу С. Петлюрі, він міг розраховувати на спілку з поляками. Проте вони жорстко ставили питання про належність Східної Галичини та Західної Волині до Польщі. Піти на таку угоду було не просто, але й інших шансів продовжити боротьбу за державність України не було (до всього, західноукраїнські землі вже були окуповані поляками з дозволу Антанти). 22 квітня 1920 р. між Польщею та УНР була підписана таємна Варшавська угода, за якою українсько-польський кордон визначався лінією р. Збруч, а далі — східним кордоном Рівненського повіту аж до Прип'яті. Зважаючи на ці територіальні поступки, Польща визнавала УНР суверенною державою, з якою підписала військову конвенцію про спільну Київську виправу.

25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські війська відкрили бойові дії проти більшовиків. 7 травня до рук об'єднаних сил потрапив Київ. Це був найвизначніший успіх походу. Ко-

мандування червоних терміново перекинуло в Україну Першу Кінну армію, що змінило співвідношення сил і дозволило червоним перейти у контрнаступ, який розбився лише об «стіни» Варшави.

Після «чуда над Віслою» почався новий етап війни, але він виявився нетривалим. Знесилені протистоянням польська й радянська сторони почали шукати шляхи до замирення. 12 жовтня 1920 р. у Ризі вони підписали прелімінарний, а 18 березня 1921 р. — мирний договір. Делегацію УНР до договірного процесу не допустили, зате радянська сторона складалася з представників РСФРР та УСРР. Це був показовий факт. Польща відмовилась від свого недавнього союзника й визнала УСРР. Західноукраїнські землі залишилися в складі Польщі.

Фактично Ризький мирний договір завершив добу УНР, боротьба за яку розтяглася на чотири роки. Застереження «фактично» спричинене тим, що весь 1921 р. Україна була охоплена масовим селянським повстанським антикомуністичним рухом. Діячі УНР поклали чимало надій на цей рух як на свою соціальну опору й союзника, але досвід показав, що перерости в щось позитивне та більше, ніж спорадичний і локальний спротив політиці «воєнного комунізму», він не спромігся.

Пошуки причин невдачі Української революції були чи не головним заняттям української політичної еміграції 20–30-х рр. Це був своєрідний відгомін недавнього минулого, спроба віднайти додаткові аргументи на свою користь та ще раз показати пальцем на справжніх винуватців катастрофи, якими вважали своїх політичних опонентів. Подібного роду історіографічна врожнеча спричинилась до появи державницької школи в українській історіографії, яка протистояла старій народницькій історичній традиції. Змагання двох шкіл рухало українську історіографію вперед, але навряд чи сьогодні щось можна пояснити звинуваченнями Центральної Ради в соціалістичності її ідеології чи в нерозумінні ролі армії. Як нам видається, пошуки пояснень у межах самих подій революції вже мало чого додадуть, хоч би як ми ці події не вибудовували. Потрібна значно ширша система

аргументації, яка б включала в себе довготривалі явища, котрі вплинули на хід революції, але були започатковані задовго до неї, а також певний порівняльний контекст, принаймні в межах Центральної та Східної Європи. Цей контекст повинен допомогти знайти відповідь на близьке нашій темі запитання: чому в один і той самий час Польща, Чехословаччина, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія дістали свою державність, а Україна, Білорусія, народи Кавказу — ні.

Тема «Влада і суспільство» дають можливість системного пошуку відповіді на це запитання. Вони з одного боку дозволяють подивитись на революцію як суспільний феномен, певну аномалію суспільного розвитку, а з іншого створюють об'єктивні умови для дослідження механізмів взаємодії державних інститутів і основних суспільних груп. Власне подібна взаємодія і є історією революції.

Звертаючи увагу на дореволюційну історію, треба насамперед відзначити, що в цей час ідея української державності існувала лише з загальному вигляді в поодиноких публічних та партійних документах і не була подразником масової національної свідомості. Своєю чергою, й про масову національну свідомість до 1917 р. треба говорити дуже обережно. Український соціолог О. Бочковський, звертаючись до теми революції, відзначав, що «...з національного боку український народ не був і не міг бути належно підготовлений до цього великого здвигу. В процесі історії, з причин від себе незалежних, український народ не розвинувся в модерну націю»²⁷.

Р. Шпорлюк висловив думку про те, що на причинах поразки Української революції головним чином позначилися великі прогалини в організації та мобілізації нації, примусово спинені царським самодержавством, яке заблокувало нормальний розвиток української освіти, науки, культури, а зрештою — й соціуму.

Характерною особливістю Української революції було тісне поєднання національного та соціального рухів. Це пояснювалося тим, що українці були гнобленим народом, неповною нацією, яка втратила у XVIII ст. власну еліту. Нерозв'язаність

аграрної проблеми, селянське малоземелля й наявність в Україні великої кількості російських і польських поміщиків тісно об'єднували національний і соціальний рухи.

В зв'язку з цим звернемо увагу на дві обставини. Насамперед, українське селянство, загалом неписьменне і з невисоким рівнем національної свідомості, сприймало національну ідею не як самостійну та самодостатню, а як один із можливих шляхів вирішення аграрного питання. В силу свого культурно-політичного стану воно не мислило національно-державними категоріями, але було надзвичайно радикально наставлене щодо поділу поміщицької землі.

Інша обставина полягала в тому, що молода українська новочасна еліта — інтелігенція — була дуже тісно прив'язана до села й селянства. Їхня набута українська національна свідомість мала в своєму підґрунті українську селянську стихію, а розв'язання соціальних проблем селянства становило важливу частину політичного світогляду інтелігенції.

Отже, сценарій Національної революції, а відтак і становлення національної державності значною мірою визначалися розвитком соціальних сюжетів. Детермінованість національного соціальним мала як позитивні, так і негативні наслідки, а також своєрідну діалектику, яка визначала перебіг Української революції. Спочатку, коли після повалення самодержавства створилися демократичні умови для розвитку національного руху, а державна влада ще мала контроль за ситуацією на місцях, соціальний компонент був приглушеним і лише посилював український національний рух. Національні сюжети домінували в розвитку Української революції, але в міру того, як державна влада на території Росії та України зазнавала щораз помітнішого морального занепаду, політичні настрої радикалізувалися, значення національного в революції дедалі більше поступалося соціальному. За влади гетьмана П. Скоропадського, який намагався збудувати Українську державу на консервативних ідеях, поновив приватну власність на землю та дію дореволюційного законодавства, соціальні ідеї в настроях селянства зайшли в

суперечність із національними. Українське селянство відмовилось підтримувати Українську державу, яка відбирала в нього землю й хліб. Українська ідея була сильно дискредитована в очах селянства, яке восени 1918 р. підняло масовий селянський рух проти гетьманської держави й знищило її. Директорія, котра прийшла до влади на хвилі боротьби з гетьманським режимом і проголосила відновлення Української Народної Республіки, на наш погляд, так і не змогла цілком реабілітувати національну ідею. Остання мала шанс зміцнитися проголошенням соборності українських земель. Проте злука східної та західної частини України, урочисто продекларована й відсвяткована 22 січня 1919 р., залишилася формальним актом.

Звернемо увагу ще на одну проблему, коріння якої виходить за межі хронології революції. Це етнічна специфіка міст України, яка склалась у ХІХ ст. За переписом 1897 р., в підросійській Україні проживало 39 млн осіб, абсолютну більшість яких — 31 млн — становили етнічні українці. Проте в містах частка українців не перевищувала третини, а у великих промислових центрах — Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові — була ще нижчою (17 %). Ще разючіше виглядала статистика працівників провідних галузей суспільного життя. Так, у державно-адміністративному апараті нараховувалося 47 % росіян і тільки 30,8 % українців, у торгівлі 48 % становили євреї, тоді як українці — лише 13 %. Десятиліття русифікаторської політики й фактичної заборони вільного розвитку української культури зробили міста України російськомовними, в них домінувала російська культура й російські громадські та політичні організації. Влітку 1917 р. під час виборів до міських дум українцям не вдалося виграти в жодному з міст України. Російська революційна демократія назагал ставилася негативно до українського руху, а про консервативні та ліберальні кола й говорити не доводиться.

Соціальна база українського руху в містах була дуже обмеженою. Можна говорити про відносну нечисельність української інтелігенції. Констатуючи цей факт, І. Мазепа писав: «...після вибуху революції ми не мали змоги організувати міц-

ного проводу ні за доби Центральної Ради, хоч фактично тоді існував у нас єдиний національний фронт, ні за влади П. Скоропадського (панували російські консервативні сили), ні за доби Директорії»²⁹.

Українська еліта була не лише малочисельною, а й належала до різних політичних партій, які не могли дійти згоди в питаннях соціальної та національної політики. З розвитком революції вони подробилися ще на менші міжпартійні групи та групки, що унеможливило справу керівництва революційними масами, посилюючи стихійні революційні процеси, зрештою, призвело до того, що політичну ініціативу в Україні перехопили більшовики. Дуже показовим із цього погляду були події під Крутами. Туди на захист Києва від більшовиків виїхав невеликий військовий підрозділ, сформований із київської учнівської та студентської молоді. Інших захисників у переповненому військами й цивільним населенням місті не знайшлося. П. Христюк свідчив, що після проголошення Четвертого Універсалу УЦР «на очах відбувся поділ робітництва і інтелігенції Києва на два табори не стільки по класово-соціальних ознаках, скільки по національній приналежності: з одного боку творився антиукраїнський російсько-жидівський табір, з другого — все більше ізолювалися та зменшувалися сили української революційної демократії»³⁰.

Українській владі не вдалося за всі роки революції на довгий час закріпитися в жодному з великих промислових центрів України, армія УНР неодноразово змушена була залишати Київ, Харків, Полтаву, Житомир, Катеринослав, Одесу. Отже, міста України виявилися нейтральними чи ворожими до українського руху, це змушувало його ще тісніше прив'язуватися до села.

Як відомо, з часів Б. Хмельницького Україні не таланило на харизматичних лідерів, не стала винятком і революція. Можливо, найяскравішим харизматиком доби визвольних змагань був Нестор Махно, якому не вистачило національної свідомості. Треба думати, що подібний стан справ не був випадковим. Селянська українська нація не могла в короткий революційний строк утворити розвинену політично та національно еліту, з якої

повинен би був з'явитися загальнонаціональний лідер необхідного масштабу, натомість селянство у великій кількості продукувало великих і малих «батьків»-отаманів.

Селянський повстанський рух був найхарактернішою особливістю Української революції. Він ще раз нагадує нам про селянський характер української нації, про значення аграрного питання, про незначну роль міських елементів у революції, а також про те, що, очевидно, створення суверенної Української держави на початку ХХ ст. лежало поза об'єктивними можливостями нації та її проводу.

Фатальна невдача українського державотворення була захована не так у кон'юнктурних помилках політичного проводу, як в органічних структурних вадах українського націотворення. Ці вади виявились у деформованій соціальній структурі нації, її культурній та освітній відсталості, слабкій присутності в містах, недостатній національній свідомості й відмобілізованості.

Нарешті, повернемося до проблеми контексту Центральної та Східної Європи. Зазначені нами вище характерні риси української нації були тим або іншим чином притаманні й іншим «малим» чи «недержавним» народам. Ця обставина переводить розмову з теми «недорозвинутості» українців до пошуків причин, які виявились сприятливими для одних і несприятливими для інших. Історики вважають, що це були проблеми, пов'язані не з різницею у розвитку революційних процесів, а зумовлені ходом Першої світової війни й насамперед уявленнями країн-переможниць про післявоєнну політичну карту Європи. Польща, Чехословаччина, країни Прибалтики отримали свою державність завдяки підтримці країн-переможниць. Для УНР зовнішньополітичний фактор виявився катастрофічно несприятливим. Спроби українських політиків довести, що їхня країна є якщо не повноправним, то принаймні реальним суб'єктом післявоєнного перевлаштування Центральної та Східної Європи, зазнали невдачі. Українські аргументи на користь побудови незалежної держави не були взяті до уваги ні країнами Четверного союзу, ні

Антантою, ні більшовиками. Всі зазначені сили бачили в Україні об'єкт, а не суб'єкт історичного процесу.

Парадоксально, але сили, які виграли Першу світову війну під гаслами «права націй на самовизначення», вважали за доцільніше зберегти єдність Росії, а Східну Галичину віддати Польщі, ніж підтримувати незнану їм Україну.

Якщо українська державність протягом революції не змогла ствердитись, то це ще не є підставою для тверджень про повну поразку революції, а тим більше про катастрофу. Соціальні катастрофи неминуче призводять до суспільного занепаду. Ми ж можемо відзначити значні позитивні зрушення в стані української нації, які відбулися за роки революції. Можна говорити про потужний мобілізаційний вплив революції на національні сили. Вона сприяла зростанню національної консолідації, самосвідомості, росту еліти. Вона цілком і повністю знищила той ганебний статус, який мали українці в царській Росії. Про це досить влучно сказав ще у березні 1917 р. М. Грушевський: «Українського питання вже немає. Є вільний, великий український народ, який буде свою волю в нових умовах свободи».

За роки визвольних змагань українська школа, наука, культура стали реально існуючими загальнонаціональними структурами, до них додалося створення власної Церкви. Діяльність політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації активізувала українців, сприяла росту національної самосвідомості. В роки революції почався процес культурного оновлення нації. Вона активно надолужувала те, чого не могла зробити в умовах самодержавства. Під час революції спостерігався підйом українського книговидання. Вітчизняна література збагатилася десятками нових прізвищ. Революція стала предметом літературного осмислення. Ці фундаментальні й надзвичайно потужні модернізаційні процеси змусили більшовиків до важливих поступок українцям. Першою з них було створення УСРР. Вона не була повноцінною державою, але, як порівняти з бездержавним статусом України до революції, це було певне просування вперед. Друга поступка стосувалася процесу украї-

нізації. Щоб не виглядати окупаційною владою, більшовики змушені були українізувати (коренізувати) державно-партійний апарат.

Україна багато втратила від того, що великій кількості національної інтелігенції довелося емігрувати, але наявність української політичної еміграції стала важливим фактором наступного розвитку національно-визвольної боротьби й водночас інтеграції українства у світ. Осмислення еміграцією наслідків та досвіду революції стало наріжним каменем формування української націоналістичної та державницької ідеології.